

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Petter Dass' ordforråd – hans kilder og hans forfatterskap som kilde for ordbøger	
Forfatter:	Hanne Lauvstad	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 12, 2013, s. 267-286 Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Oslo 13.-16. august 2013	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi 2014

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Petter Dass' ordforråd – hans kilder og hans forfatterskap som kilde for ordbøger

Hanne Lauvstad

The vocabulary of the first great Norwegian author, Petter Dass (1647–1707), is presented and discussed based on his major secular work, *Nordlands Trompet* (The Trumpet of Nordland). This work is a learned, versified description, an *encomium*, modeled on the classics, to a region, i.e. what at that time was known as Nordlands Len (the county of Nordland). Petter Dass' wording reflects the rhetorical norms of his time and the language purism of the late 17th century. His vocabulary is related to that of Danish literature of the time, but is supplemented by Norwegianisms and dialectal words and phrases from Nordland, Petter Dass' home region, as well as loans from Latin, Low German, Dutch and Sami. The role of the Norwegianisms, the dialectal elements and the foreign parts of the vocabulary in Petter Dass' poetry is discussed, as well as the representativeness of Petter Dass' Norwegian vocabulary in general and of the Nordland dialect specifically. Petter Dass' choice of words, his rhetorical intention and his most important literary sources and models are presented. Furthermore, the references to Petter Dass' literary works in the most prominent Norwegian and Danish literary dictionaries are accounted for. Finally, the lexicographic value of early-modern literature is discussed. A more thorough lexicographic description of the language of Petter Dass has yet to be put forward, and alternative lexicographic presentations of Petter Dass' literary vocabulary are suggested.

Innledning

Petter Dass (1647–1707) regnes som den første store forfatteren i norsk nasjonallitteratur. Han var prest, og hans diktning består først og fremst av salmer og åndelige sanger, men også bl.a. av leilighetsdikt, som var en prestisjetung sjanger før romantikken. *Nordlands Trompet* er en større beskrivelse på vers av den landsdelen hvor forfatteren selv var født og levde mesteparten av sitt liv. Det oppfattes i dag gjerne som hans hovedverk.

Petter Dass' diktning har dels vært tolket som ledd i en norsk nasjonsbyggende prosess. Den ble «gjenoppdaget» av forfatteren Johan Sebastian Welhaven i 1856 (Hauge (utg.) 1992:365–390). I en berømt artikkel plasserte Welhaven Dass' forfatterskap innenfor rammene av den norske nasjonale litterære kanon som ble etablert i forbindelse med nasjonsbyggingen utover på 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet. Senere, fra 1970-tallet, har Petter Dass' diktning også blitt oppfattet som uttrykk for nordnorsk regional identitet, dvs. den er blitt brukt i det man kunne kalle regionsbyggende øyemed.

Nyere forskning har også lagt vekt på de retoriske sidene av forfatterskapet, og i Lauvstad 2006 har jeg arbeidet med å plassere Dass' forfatterskap i sin historiske kontekst, både språklig, retorisk og litterært. Her vil jeg løfte frem materialets leksikografiske aspekter.

Et verk fra slutten av 1600-tallet bør leses ut fra de forutsetninger det er blitt til under, og tolkningen bør ta hensyn til hvilke litterære og språklige normer som har preget det. Petter Dass' ordforråd skal her beskrives med utgangspunkt i hans største verdslige verk, *Nordlands Trompet*. Litteraturen fra før slutten på 1700-tallet hadde andre normer og målsetninger enn

litteraturen fra romantikken og senere, for romantikken medførte et litterært paradigmeskifte, som førte til at man bl.a. la vekt på individualitet og originalitet. Gjennom 1600-tallets utdannelsessystem, fra latinskole til universitet, ble man som lærd skolert inn i en litterær tradisjon som bygde på den klassiske greske og latinske litteraturen. Målet var å tilegne seg tekstene og kunne imitere dem senere, både i form av emner, motiver og uttrykksmåter. Litteraturen utgjorde et repertoar, et forråds-kammer, hvor forfatteren kunne låne det han trengte av motiver, topoi, troper, figurer m.m. Det gjaldt likeledes å imitere klassikerne, men på en måte som fikk imitasjonene til å bli en organisk del av den teksten man selv skrev.

Skriveferdighetene ble innlært etter mønster av den klassiske retorikkens regler, hvor konteksten var viktig for hvordan man utformet budskapet, og hvor forskjellige sjangre krevde forskjellige fremgangsmåter. Idealet var altså ikke originalitet, det viktige var å kunne vise at man var lærd, *doctus*, og hadde den kunstferdighet, *ars*, som var forventet av en forfatter. Språk og sjanger skulle tilpasses fremstillingens tema, motiv, kontekst og mottager i henhold til reglene for det som passet seg, *decorum*. Man opererte med høystil, mellomstil og lavstil, og hver stil hørte sammen med visse motiver, språklige virkemidler og mottagere.

Nordlands Trompet er en beskrivelse på vers, et hyllingsdikt (*encomium*) etter klassisk forbilde til et geografisk område, nemlig daværende Nordlands len. Verket henvender seg til et lærd publikum og skildrer bl.a. geografiske forhold, klima, dyreliv, næringsveier og innbyggernes levesett, motivet er altså delvis «bondsk». *Nordlands Trompet* er derfor gjennomgående holdt i mellomstil, med visse innslag av lavstil.

På denne bakgrunn er det interessant å studere Petter Dass' ordforråd. La oss deretter se nærmere på hvordan dette er

representert i de historiske og litterære ordbøkene som finnes, før vi til slutt drøfter andre mulige leksikografiske presentasjonsmåter.

Petter Dass' ordforråd

Petter Dass' ordforråd byr på en variert blanding av norvagismer og dialektord, lånord og importord. Den første som studerte ordforrådet systematisk, var språkforskeren Alfred Jakobsen, som publiserte sin hovedfagsavhandling *Norskhet i språket hos Petter Dass* i 1952–53. Det er nærliggende å tro at han har valgt emne og tittel påvirket av veilederen Didrik Arup Seips nasjonsbyggende ideologi (jf. Seips egne vitenskapelige publikasjoner med de nesten likelydende titlene *Norskhet i Sproget hos Wergeland og hans samtid* fra 1914 og *Om norskhet i språket hos Ludvig Holberg* fra 1954). Men av Jakobsens fremstilling ser man at han underveis har oppdaget at språket til Petter Dass var preget også av andre egenskaper enn «norskhet», ikke minst av en rekke fremmedord. Jakobsen har overskredet det nasjonsbyggende utgangspunktet som tittelen tilsier og utvidet perspektivet underveis. Riktignok har hans vært særlig opptatt av hvordan Dass med sine norvagismer og dialektord gjenga det språket han selv kjente. Som nordlending kunne Jakobsen vurdere autentisiteten i nordlendingen Petter Dass' dialektbruk. Men Petter Dass' ordforråd skifter etter hva som er dikterens retoriske hensikt og kravet om det passende, *decorum* (jf. Lauvstad 2006:99–103) og viser slik langt mer enn «norskhet».

Dette ordforrådet er beslektet med det man ellers finner i tidens danske litteratur, selv om det samtidig har innslag av norske og nordlandske ord og -uttrykk. Mange av disse dreier seg om lokale nordnorske forhold, f.eks. *værforhold* [jf. betegnelsene på forskjellige typer vind: «Landsønning», 'sørøstlig vind', «Skottung», 'vind som blåser fra en stor skybanke i det fjerne, vind fra sør-sørvest' (begge *a*:25), *dyreliv*: «Qveite» (*a*:42), 'hellefisk', *klær*: «Skind-stack» (*a*:20), 'lang (fisker)trøye av barket skinn til å dra over hodet' eller *matretter*: «Gomme» (*a*:12), 'en type osterett av innkokt, brestet melk'. Det sterke innslaget av dialektord og norvagismer som vi ser i *Nordlands Trompet*, og i enkelte av hans verdslige viser og leilighetsdikt, mangler i Dass' åndelige sanger (jf. Jakobsen 1952–53:34).

Det er først er med et senere, nasjonsbyggende blikk at man kan skjelve mellom norvagismer og dialektord i Petter Dass' forfatterskap. Sett fra datidens dansk-norske hovedstad København, var norvagismene en av flere typer dialekter, jf. Søren Poulsen Gotlænders ord i *Prosodia Danica eller Danske Riimkunst* (skrevet 1634–40, publisert posthumt 1671):

derfor skal man ikke kalde en Dræng en Gut paa Norsk, eller Paag paa Skaansk, eller Sorck paa Gullandsk [dvs. gotlandsk], eller Pois paa Øselsk, eller en Baan, oc Bar, paa Jydsck (...) det vilde falde heel Ureent i vort Spraag (sitert etter Skautrup 1968 [1947]:317).

At de trykte utgavene av *Nordlands Trompet* var beregnet på et lærd publikum utenfor forfatterens landsdel, ser man bl.a. av at visse norvagismer og dialektord har måttet forklares i de trykte utgavene. I utgaven fra Bergen 1739 finner vi f.eks. ordforklaringer (verbalkommentarer) til betegnelser for seler (*a*:29–30): «Kaabbe», «Amøring» og «Ærtnen».

Uttrykksmåter som «den Nordlandske Torsk, Som Fiskeren kalde mon Skrejen paa Norsk» (a:33)¹, og «Havgulle² paa Norsk til at sige» (a:25) viser at Petter Dass har vært bevisst at han brukte norvagismer. Petter Dass' språk er interessant pga. sin allsidighet. Kombinasjonen av lærd språk med dansk og fremmedspråklige innslag og lokalt, dialektalt ordforråd er interessant og skyldes altså datidens retoriske språksyn. Derfor gjenfinnes blandingen også hos andre forfattere i perioden før romantikken.

I beskrivelsen av et tingsted finner vi referat av en dialog mellom to bønder som krangler om en merr («Skiut») og en kvern. Opptrinnet begynner med at en bonde legger frem en klage på naboen:

Hand sagde goe Skrivar, Æg haver ey Sag,
 Angaaende mæg og min Grande;
 I giære vel at I her grey os den ud,
 Æg købte ey Miølgvein, og Granden eit Skiut,
 I Fælles-Lag skulle de stande. (a:53)

Dette utgangspunktet leder til forviklinger, og situasjonen har utartet etter at naboen har byttelånt merr og kvern:

Saa kom æg for skade, æg seia da maa,
 Gu naa den som Kaars og Modgangjen fæll paa,

-
1. Emendasjon etter *c*, *a* har her betegnende nok forvanskningen «kalder Manskrejen», som tyder på at utgiveren ikke har forstått stedet.
 2. Dialektal form, muligens en gjengivelse av *havgulu* (Seip 1974:164), jamvektsform av *havgule* 'kjølig, fuktig vind som blåser fra sjøen om sommeren' (*Bokmålsordboka*).

At æg kiøura mærra fordæva.
 Som Granden nu hour, æg skandera si mær³
 Og dermed saa blev hand ildhærskens og tvær,
 Aa sloe saa mi qvæn udi⁴ stykia. (ibid.)

Bonden presenteres med bondsk språkbruk og krangleveren oppførsel. Dette skjer på retorisk måte ved hjelp av en monolog lagt i hans munn, en klassisk retorisk *ethopoeia*. Monologen gjengir krangelen mellom ham og naboen som referat av en dialog. Dialekten kan virke tilforlatelig, men inntrykket av at Petter Dass her har gjengitt en episode fra virkeligheten, fortar seg når man oppdager et lignende avsnitt i Christen Jensøns *Norske Dictionarium*, en ordsamling bygd på sunnfjordsmålet publisert 1646 (Jensøn 1946 [1646]:112f.). Her finner man under oppslagsordet «Spaancke» (dvs. 'spankulere') en historie om en bonde som ber en «Hermand» ('herremann') om råd for hvordan han og broren bør dele sin kvern og si «Skiut» ('merr'). Bondens klage er et typisk element fra et folkelig repertoar som Dass har hentet inn for å gi en lavstilsbeskrivelse av en stridbar bonde. Samtidig har Petter Dass gjengitt den på den dialekten han kjente (Jakobsen 1952–53:43–46). Det er vanskelig å vite sikkert om dette er et direkte lån fra Christen Jensøns ordbok, men det kan tenkes at Petter Dass har hatt den som litterært forelegg, og at teksten derfor har bevart visse trekk derfra (Jakobsen 1952–53:105).

I tillegg til norvagismene og dialektordene finner vi lån fra latin, nedertysk, nederlandsk og samisk i *Nordlands Trompet*. Disse innslagene av fremmedspråk har bl.a. til hensikt å demonstrere at forfatteren er lærd, samtidig som de er en

3. Emendasjon etter *b*, *a* har en åpenbar trykkfeil («mæe»).

4. Åpenbar trykkfeil i *a* («adi») emendert etter *b* og *c*.

retorisk tilpasning av stilen til tekstens motiver. En rekke steder brukes latinske og latiniserte ord, uttrykksmåter og egennavn. Geografisk beliggenhet kan beskrives med ord som «circulum arcticum» (polsirkelen) og «globo» (ablativ av *globus*) (a:81). Det kan være personifisert framstilling av naturkreftene som romerske guder: Aurora, Eolus, Flora, Jupiter, Neptun og Saturn, eller spøkefulle «lærde» omdanninger, ofte personifikasjoner etter latinsk mønster, som «Marchus» (avledet av (dyret) *mark*), «Garpus» (avledet av *garp*, altså 'hanseat'). Bonden omtales om «Rusticus», altså den rustikke, bondske». Det latiniserte navnet er for øvrig lånt direkte fra den burleske folkeboken om Markolfus (Jacobsen et al. (utg.) 1936).

Er det handel med utlandet eller nordlendingenes næringsveier som omtales, kan forfatteren bruke hhv. nedertyske eller nederlandske fraser. Et eksempel er uttrykksmåten «Got slaper die Bauren» i omtalen av eggsanking på en holme (a:28). Dette er antagelig en forvanskning oppstått i avskriftene av nedertysk «Göt slapen die Bauren/ Büren», dvs. 'godt sover bøndene', underforstått: 'fordi de har rikelig tilgang på fugler og egg, med andre ord: god mat. Et annet eksempel er «Dat is na de Dyvel to loopen» (a:125), nederlandsk med betydningen 'det er å løpe etter djevelen'. I omtalen av samene (med 1600-tallets betegnelser «Lapperne og Finderne» (a:61), kan forfatteren bruke samiske ord, f.eks. ordet for tallordet ti, *logi* (med moderne ortografi, jf. SaN), «Lach» (i andre versjoner av teksten «Lock» el. «loch») (a:66). Det presiseres at samene «slider Koemager i stæden for Skoe» (a:65), altså en fremheving av det samiske ordet som en eksotisk ekvivalent til den alminnelige, norske betegnelsen.⁵

5. Transkripsjonen *kommag* er den norske gjengivelsen av samisk *gama*, pl. *gabmanak*, jf. SaN.

Petter Dass' språk har dessuten vært påvirket av den sene 1600-tallets språkpurisme, slik det kommer til uttrykk i Peder Syvs *Nogle Betenkninger om det cimbriske Sprog* (1663) og Henrik Gerners *Orthographia Danica* (1678). Idealet var å erstatte fremmedord med danske ekvivalenter (jf. Skautrup 1968 [1947]: 388–389). Språkpuristene ville vise at morsmålet var vel så rikt på ord og uttrykksmuligheter som gresk og latin (jf. Skautrup 1968 [1947]:307–309). Man aner av forskjellen mellom en del av de bevarte (riktignok ikkeautografiske) manuskriptene og Bergens-utgaven fra 1739 at Petter Dass i verkets tilblivelsesprosess har erstattet franske eller latinske fremmedord og uttrykksmåter med hjemlige danske – altså ikke norvagismer, så langt strakte ikke purismen seg. F.eks. er uttrykket «med høflig Convent» er erstattet med «som Giæster i Rad» (*a*:10): «Compagni» er byttet ut med «Selskab (der)» (*a*:30), «Confrater» er endret til «Stalbroder» (*a*:49). Teorien om at disse endringene er gjort av forfatteren selv og ikke av avskrivere eller utgivere, bestyrkes av at en lignende revisjon har vært gjort i Petter Dass' Katekismesanger.

Petter Dass' kilder

Som nevnt er ikke beskrivelsen av de to bøndene på tingstedet som krangler om en hest og en kvern, primært et folkelivsbilde fra Helgeland, men snarere et lån fra det litterære repertoaret med en retorisk hensikt og utformet i henhold til læren om tilpasning av stilen i tråd med emne, motiv, kontekst og

mottager. Her kan det igjen passe å sitere Søren Poulsen Gotlænder, som i den allerede omtalte *Prosodia Danica eller Danske Riimkunst* (Skautrup 1968 [1947]:317) sier at man i oversettelser bør unngå dialektord, herunder norvagismer, «med mindre saaadant i Comœdier skeede, at saadanne slags gemeene Folck, selfftalendis blefve indførte, for Lyst skyld, deris egne Ord at bruge i deris Maal».

Her gis det altså en anbefaling om hvordan man bør utforme en oversettelse, men reglene er de samme for dikterisk språkbruk generelt og håndheves av alle som vil regnes som lærde skribenter. Bøndene på tingstedet er et motiv som tilhører lavstilen, som også er komediens nivå, mens den lærde leserkretsen forfatteren henvender seg til, krever en fremstilling i mellomstil.

De nedertyske og nederlandske innslag i ordforrådet i *Nordlands Trompet* er tilpasset emnene handel og næringsveier, mens latinske elementer er med på å gjøre fremstillingen lærd og heve teksten til det forventede mellomstilsnivået.

I *Nordlands Trompet* har Petter Dass imitert og lånt fra klassiske forfattere som Ovid, Vergil og Horats i tråd med repertoartankegangen. Mye av det som ved første øyekast virker liketil og virkelighetsnært i verket, viser seg å være imitasjoner og lån – og målet er å skaffe forfatteren anerkjennelse som en lærd og kunstferdig poet. I visse tilfeller kan riktignok norske eller dialektale betegnelser på natur, værforhold, klær eller mat nærmest ha karakter av termer, de betegner forhold eller foreteelser som er stedeagne, og som det derfor kan være vanskelig å finne noe annet vokabular for. Men ordforrådet fremste hensikt er å gi fremstillingen det rette rustikke preg, noe også dikterens metaspråklige kommentarer illustrerer. Riktignok gjengis bruddstykker av forskjellige språklige registre i *Nordlands Trompet*, men verket har en retorisk, snarere enn en

mimetisk, dvs. virkelighetsgjengivende funksjon. Dette forholdet gjør det problematisk å bruke verket som en historisk kilde til virkelighetens språkbruk og ta det til inntekt for nasjonsbygging eller regionsbygging. Det som dokumenteres, er hvordan en lærd forfatter var i stand til å forene sin samtids retoriske og litterære normer med sitt samlede og svært varierte ordforråd, som ikke bare stammet fra hjemstedet, men også fra lesning og lærde studier.

Petter Dass' ordforråd som kilde for ordbøker

Petter Dass døde i 1707, og med unntak av Dalevisen ble ingen av hans verk publisert i trykt form mens han levde. Derimot sirkulerte de i atskillige avskrifter blant interesserte lesere. Situasjonen er typisk for perioden, hvor publisering i bokform var kostbart. Heller ikke Matthias Moths ordbok (*Moth*) ble trykt. Den er imidlertid nylig (høsten 2013) blitt publisert digitalt av Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Petter Dass' ordforråd er i liten grad behandlet i de eksisterende danske og norske ordbøker som bygger på litterære ekserpter fra 1600- og 1700-tallet.

Moth har med et par unntak først og fremst latinske litterære sitater. Som direkte informant kan imidlertid Petter Dass ha bidratt til Moths ordbok, selv om dette ikke kan dokumenteres. Med Petter Dass' interesse for språket ville det ikke være utenkelig at han skulle ha ønsket å bidra til den innsamlingen av ordbokmateriale som *Moth* via biskopene oppfordret prester,

lærere og andre til i 1697. Mange av Dass' norske embetsbrødre sendte ordsamlinger. Fra et bevart brev vet man at også Petter Dass' overordnede, biskop Peder Krog i Trondheim, hadde sendt eller hadde villet sende en samling ord, et materiale som nå dessverre er gått tapt, visstnok enten da Krogs bispegård brant i 1699 eller i Københavns brann i 1728 (Jakobsen 1952–53:8). Det er sannsynlig at Dass mottok oppfordringen om ordinnsamling fra Krog, og det kan tenkes at også et materiale fra Dass senere er forsvunnet.

I *Dansk ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* (VSO), som ellers inneholder kildehenvisninger og iblant også sitater fra ekserpert litteratur, har jeg bare funnet én henvisning til Petter Dass, under oppslagsordet *trind* ('rund') i bind 7 fra 1853: «'Hvo gjør at Sneen bliver hvid, og Hagl er alle *trinde*?' (P. Dass)» (VSO 7:259). Henvisning til verk mangler i VSO, men sitatet er fra «Jobs Historie», fra *Aandelige Tids-For-driv, eller Bibelske Vise-Bog* (jf. Erichsen 1875, s. 110–111).

Kalkars litterære 1600-tallskilder er utelukkende danske, f.eks. Thomas Kingos og Anders Bordings diktning.

Ordbog over det danske Sprog (ODS) dekker med hovedbindene tidsrommet 1700–1950, med supplementsbindene 1700–1955, i tillegg har man tatt inn sitater fra Christian Vs danske lov (1683) og Kingos salmer. I ODS er ekserperingen avgrenset til litteratur på riksdansk og unngått posthume utgaver. Petter Dass er ikke ekserpert i ODS, visstnok både fordi hans språk ble oppfattet som for norsk, fordi hans forfattervirksomhet foregikk stort sett før år 1700 og/eller fordi det som nevnt stort sett foreligger i posthume utgaver.

Ivar Aasen har ekserpert Petter Dass' forfatterskap med vekt på norvagismer og dialektord, og noen av de ekserperte ordene

6. VSOs utheving.

er tatt inn i *Norsk Ordbog* (Aasen 1873), bl.a. *dande*, *Fjellfross*, *Hovmann*, *illherdsken* og *Skjelk*.⁷ Imidlertid var Aasen i forordet til 1873-ordboken tilbakeholden med å bruke litterære kilder som Petter Dass' forfatterskap, fordi han mente at valg av tekstgrunnlag kunne være vanskelig, og at kildene ofte hadde lange titler:

Det kunde ofte være oplysende at henvise til visse Forfattere, som have behandlet norske Ord eller brugt dem i sine Skrifter (f. Ex. P. Dass); men dette vilde ogsaa have sin Uleilighed, da disse Forfatteres Værker deels forefindes i flere forskjellige Udgaver og deels ere indførte i Tidsskrifter med meget lange og ubekvemme Titler, saa at en Henviisning til dem vilde falde noget besværlig (Aasen 1873:XIII).

Dette er overraskende defensivt. På dette tidspunktet var riktignok ikke Erichsens tekstritiske utgave av Petter Dass' samlede skrifter (Erichsen 1874, 1875 og 1877) utkommet, men problemene Aasen nevner, var ikke uløselige.

Norsk Ordbok (NO) bygger på Ivar Aasens og Hans Ross' ordbøker og dekker for øvrig talemålsoppskrifter og litteratur på nynorsk og dialekter fra 1840 til i dag, samt ordsamlinger fra ca. 1600–1895 (altså frem til Ross 1895). Bare et par av Petter Dass-ekserptene som er brukt i Aasen (1873) har kommet inn i *Norsk Ordbok*, f.eks. *fjellfross* ('jerv', bare med forfatterhenviisning), *illherdsken* ('streng, morsk', dessverre med Dass-sitat via Jensøn 1946 [1646], med ordformer som synes påvirket av sunnfjordsdialekten).

7. Takk til Dagfinn Worren for opplysninger om Aasens Petter Dass-ekserpter og referanser til Petter Dass i Aasen 1873 og *Norsk Ordbok*.

Norsk riksmålsordbok (NRO) dekker hovedsakelig perioden 1814–1957, supplementsbindene frem til 1995. (Det er gjort noen spredte unntak for eldre litteratur.) Startpunktet er definert historisk-politisk, men avgrensningen bakover i tid er også fornuftig pga. av det normskiftet som skjer i litteraturen på denne tiden. NRO har tre sitater fra Petter Dass' *Nordlands Trompet: utligger, vargtoll* (bind IV) og *bondegods* (bind V). Ingen utgave av *Nordlands Trompet* er oppført på litteraturlisten, og *vargtoll* har indirekte sitat fra *Nordlands Trompet* via et verk av kulturhistorikeren Carl Schøyen.

Det Norske Akademis Store Ordbok (NAOB), som er under arbeid, er en modernisering og utvidelse av NRO og dekker samme periode, ført opp til i dag. I NAOB har vi foreløpig tatt inn noen få ekstra sitateksempler fra Petter Dass' forfatterskap. Petter Dass-eksemplene er tatt inn når vi har manglet belegg på foreledede eller dialektale oppslagsord eller underbetydninger. Sitatene fra Petter Dass' forfatterskap vil imidlertid forbli få, siden det ligger utenfor den perioden ordboken hovedsakelig dekker.

Diskusjon

Petter Dass' forfatterskap er preget av et rikt ordforråd, slik vi har sett med eksemplene fra *Nordlands Trompet*. Dette materialet fortjener en grundig leksikografisk behandling. Som vi har sett, er dette ordforrådet dårlig dekket i eksisterende ord-bøker. Å bruke Petter Dass' diktning som råmateriale for en ordbok byr imidlertid på flere metodologiske problemer.

Siden språket er brukt i en retorisk og litterær hensikt, kan man ikke uten videre bruke det som kilde til f.eks. det helgelandske talemålet på Petter Dass' tid, i så fall trengs kontrollkilder. På denne måten er *Nordlands Trompet* som kilde av en helt annen karakter enn ordsamlinger som Christen Jensøns. Poetiske kilder er generelt problematiske i ordboksarbeidet, fordi tekstenes poetiske funksjon medfører at språket ikke er typisk eller representativt for det man kunne kalle normal-språket. Vanskelighetene blir ikke mindre når de litterære kildene tilhører en førromantisk litteratur med dens særegne forutsetninger.

Nok et problem når det gjelder å bruke Petter Dass' forfatterskap som språklig og leksikografisk kilde, ligger i forfatterskapets brokete tilblivelses- og publiserings-situasjon. Både manuskriptene og primærutgaver av forfatterskapet inneholder dessuten en rekke forvanskninger av språket og har ortografi bestemt av de enkelte boktrykkerne. Det var dette problemet Aasen (1873) omtalte, og som førte til at han helst unngikk denne typen kilder.

Allikevel bør man ikke la seg skremme fra å bruke materialet leksikografisk. Norsk språk fra perioden 1537–1814 er som nevnt svært dårlig dekket i ordbøkene. Dette er et hull i den leksikografiske dokumentasjonen som bare kan forklares ut fra nasjonsbyggingstankegangen, hvor tidlig-moderne litteratur enten er blitt nedvurdert eller tilpasset senere tiders forståelses-horisont og hvor språket først og fremst er blitt studert ut fra sin «norskhet». Språket i de litterære kildene fra perioden er interessant i sin mangslungenhet, også fremmedordene og de mange orddannelsesmåtene, og det er denne allsidigheten – og ikke bare f.eks. dialektordene – som bør dekkes i en litterær, historisk ordbok.

En mulighet kunne være å utvide NAOB bakover til også å

omfatte perioden 1537–1814. Men pga. det store litterære paradigmeskiftet som kom med romantikken, ville det være mer hensiktsmessig å lage et eget litterært ordboksverk for perioden fra reformasjonen til 1814. Imidlertid er kildematerialet sparsomt, og redigeringen ville måtte gjøres av noen med litterær og historisk kunnskap om kildene. En tredje løsning for å beskrive Petter Dass' forfatterskap leksikografisk kunne være en egen forfatterskapsordbok, noe som krever samme type spesialkompetanse. Ved å inkludere norvagismer og dialektord og alle typer av fremmedord og orddannelser ville man med en slik ordbok kunne tydeliggjøre spennvidden i forfatterens ordforråd. Som en fjerde mulighet kunne man lage en moderne tekstkritisk utgave av hele Petter Dass' forfatterskap og deretter snu materialet digitalt for å lage en ordbok basert på kommentarene, især verbalkommentarene. Kommentarene er i sin natur knyttet til den litterære konteksten, men dette ville være et mindre problem i en forfatterskapsordbok enn i en allmennordbok. I alle tilfeller har vi med Petter Dass' forfatterskap et interessant ordtilfang som venter på en systematisk leksikografisk behandling.

Litteratur

Ordbøker

Bokmålsordboka (2005) = Boye Wangensteen (red.): *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok* (3. utg).

Oslo: Kunnskapsforlaget.

Kalkar = Otto Kalkar (1881–1925): *Ordbog til det ældre danske*

- sprog (1300-1700)*. København: Universitets-jubilæets danske Samfund.
- Moth* = Matthias Moth: manuskript til dansk ordbok fra omkring år 1700, publisert digitalt av Det danske Sprog- og litteraturselskab: <<http://mothsordbog.dk/>> (oktober 2013).
- NAOB = *Det Norske Akademis Store Ordbok*. Digital ordbok under utarbeidelse. Kunnskapsforlaget.
- NO = *Norsk Ordbok* (1966–) = *Norsk ordbok: ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. Oslo: Samlaget.
- NRO (1937–1995) = *Norsk riksmålsordbok*. B. I–IV 1937–57, b. V–VI 1995. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- ODS (1918–2005) = *Ordbog over det danske Sprog*. [B. 1–28 1918–56, supplementbind 1–5 1992–2005.] København: Det danske Sprog- og litteraturselskab og Gyldendal.
- Ross, Hans (1895): *Norsk Ordbog: Tillæg til "Norsk Ordbog" af Ivar Aasen*. Christiania: Cammermeyer.
- SaN = Brita Kåven et al. (1995): *Sámi – daru sátnegirji: Samisk – norsk ordbok*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- VSO = *Dansk ordbog: udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse*. B. 1–8 1793–1905. København.
- Aasen, Ivar (1850): *Ordbog over det norske Folkesprog*. Kristiania: Carl C. Werner.
- Aasen, Ivar (1873): *Norsk Ordbog: med dansk Forklaring*. Christiania: Mallings Boghandel.

Annen litteratur

- a* = Dass, Petter (1739): *Nordlands : Beskrivelse/ : Som er : Helgeland/ Saltens/ Lofodens : Westeraalens/ Senniens og Tromsens Fogderier/ med dets Beliggende/ oc hvorudi*

enhvers Næring og Brug bestaar. : saa og : Hvad slags Fugle i Luften og svømmende Dyr i Havet sig der opholder. : Samt om dets : Horizont/ Elementer og Veyrlig/ : item : Om Finderne og Lapperne. : Forfattet af : Hr: Peder Dass : Sogne-Præst til Alstahaug i Helgelands Fogderie. Bergen: Kongl. Majests privil: Bogtryckerie.

b = Dass, Petter (1739): Nordlands Trompet : Forfattet : af : Herr PEDER DASS : Sogne-Præst til Alstahaug : Udi : Nordlandene. Kiøbenhavn. Kiøbenhavn: Friderich Jacobsen Bruun.

c = Dass, Petter (1763): Beskrivelse : over : Nordlands Amt : i : Tronhiems Stift. : Først udgivet under Titel : Nordlands Trompet, : i Vers forfattet : af : Peter Dass, : Fordum Sogne-Præst til Alstahoug Menigheder i Nordlandene./ Oplagt paa nye, : /og med Anmerkninger : oplyset og forøget : af : Albert Christian Dass. Kjøbenhavn: Andreas Hartvig Godiche.

Dass, Petter (1715): Aandelige Tids-Fordriv, eller Bibelske Vise-Bog, det er adskillige Bibelske Historier uddragen af den Hellige Skriftes Bøger, alle Lysthavende til Fornøye[l]se udi Riim forfattet. Kjøbenhavn: Pet. Nørwig.

Erichsen, Andreas Emil (1874): Petter Dass's Samlede Skrifter : Udgivne af A. E. Eriksen : Første Del. Kristiania: Den norske historiske Forenings Forlag.

Erichsen, Andreas Emil (1875): Petter Dass's Samlede Skrifter : Udgivne af A. E. Eriksen : Anden Del. Kristiania: Cappelen.

Erichsen, Andreas Emil (1877): Petter Dass's Samlede Skrifter : Udgivne af A. E. Eriksen : Tredje Del. Kristiania: Cappelen.

Hauge, Ingard (utg.) (1992): Johan Sebastian Welhaven : Samlede verker : Utgitt med innledning og kommentarer av Ingard Hauge. B. IV: "Prosa", 365–390. Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap og Universitetsforlaget. [Artik-

- kelen ”Digteren fra Alstadhaug, Peder Dass” ble først trykt i *Nordisk Universitets-Tidskrift*, ”Anden Aargang, Tredie Hefte”, Christiania 1856.]
- Jacobsen, J.P. et al. (utg.) (1932): Marcolfus/ Det er:/ En lystig Samtale/ imellem Kong Salomon/ og Marcolfum/ Saare kortvillig at læse. I: *Danske Folkebøger : fra 16. og 17. Aarhundrede. Trettende bind*. København: Det danske Sprog- og litteraturselskab. [Faksimileutgave av den eldste bevarte utgaven, forsynt med innledning og kommentarer.]
- Jakobsen, Alfred (1952–53): *Norskhet i språket hos Petter Dass*. Svorkmo: *Håløygminne* og *Maal og Minne*. [B. 1 tilleggsbok til *Håløygminne* 1952, B. 2 til *Håløygminne* og *Maal og Minne* 1953.]
- Jensøn, Christen (1946 [1646]): *Den Norske DICTIONARIUM eller Glosebog/ : Vdi huilcken indeholdis mange Norske Gloser/ oc daglige Tale/ atskillige Redskaber/ Fuglis oc Fiskes/ saa oc Diurs Naffne/ som i Norge findis oc kaldis. Item Bondens Seyerserck oc Allmanach/ som kaldis Primstafven med sine Characteribus oc forklaring. : Alle dem udi Danmarck oc Norge/ som haffue lyst at vide det Norske Lands Vjs oc Maal/ til en løstlig tjds fordrift oc Kundskab/ Colligerit oc forfattet. : Ved : C. I. S. P. A. Bergen: J. W. Eides forlag* [Faksimileutgave med forord av Per Thorson, 1. utg. ”Prettet i Kiøbenhaffn/ Aar 1646 : Paa Peder Anderssons bekostning/ oc findis : hos hannem til Kiøbs”.
- Lauvstad, Hanne (2006): *Helicons Bierge og Helgelands schiær: Nordlands Trompets tekst, repertoar og retorikk*. Oslo: Unipub [avhandling for graden dr.art.].
- Seip, Didrik Arup (utg.) (1974): *Nordlands Trompet: av Petter Dass: Utgitt ved Didrik Arup Seip*. Oslo: Aschehoug. [”Femte utgave”, eg. opptrykk av 3. utg.]
- Skautrup, Peter (1968 [1947]): *Det danske Sprogs Historie*. B.

LAUVSTAD

2: *Fra Unionsbrevet til Danske Lov*. København: Gyldendal.

Hanne Lauvstad
vitenskapelig leksikograf, dr.art.
Det Norske Akademis Store Ordbok
Kunnskapsforlaget
Postboks 4432 Nydalen
NO-0403 Oslo
hanne.lauvstad@kunnskapsforlaget.no